

ԵՐՎԱՆԴՅԱՆ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՉՈՐՄ ԾԱՅՐԱՄԱՍԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՉ
(մ.թ. ա. IV դարի վերջ)

Հայերի նախահայր Արմենոսի մասին հունական գրույցն ավանդած Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեղիոս Լարիսացու երկը մեզ չի հասել, բայց դրա երբեմնի գոյությունը հաստատվում է հետագա մատենագիրների՝ դրան կատարած հղումների միջոցով: Դրանցից համեմատաբար ծավալուն են հույն նշանավոր աշխարհագետ Ստրաբոնի կատարածները: Արմենոսի առնչությամբ նրա երկում կարդում ենք (մեջբերում ենք կրճատումներով). 1. «Ասում են թե, Յասոնը թեսալացի Արմենոսի հետ դեպի Կողքիս նավարկության ժամանակ առաջացել է մինչև Կասպից ծով և անցել է Վրաստանը, Ադվանքը և Հայաստանի ու Մարաստանի շատ մասը... Ասում են նաև թե Արմենոսը Արմենիոն քաղաքից էր, որը գտնվում է Բոյբեիս լճի մոտ՝ Ֆերեսի և Լարիսայի միջև, թե իր հետ եղողներն էլ բնակեցան Ալիլիսենե և Սուսպիրիտիս՝ մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե.—սա է, որ իր անունը թողել է Հայաստանին»:¹ 2.«Ահա մի հին ավանդություն այս ազգի մասին: Արմենոսը, Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից, որ գտնվում է Ֆերեսի և Լարիսայի միջև, Բոյբեյի վրա, ինչպես ասացինք, Յասոնի հետ արշավեց Հայաստան: Սրա անունով է[երկիրը] կոչվում Արմենիա, ինչպես ասում են Փարսալացին Կիրսիլոս և Լարիսացին Մեղիոս՝ երկուսն էլ զինակից Ալեքսանդրի: Նաև թե Արմենոսի հետ եղողները բնակեցան Եկեղիք, որ նախապես Ծովաց [իշխանության] տակ էր, մյուսները Միսպիրիտիսում՝ մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե, Հայաստանի սահմաններից դուրս»:² 3. «Մարաստանի մասին խոսելիս, մենք խոսել ենք նաև Մեղեայի մասին. այս բոլորից երևում է, որ մարերը և հայերը ցեղակից են թեսալացոց՝ Յասոնի և Մեղեայի գծով»:³

Ստրաբոնի երկից կատարված այս մեջբերումներում արտացոլված են ինչպես Ալեքսանդր Մակեդոնացու հիշյալ թեսալացի զինվորականների առաջադրած կեղծ «վարկածը» Արմենոսի և հայերի թեսալական ծագման մասին, այնպես էլ Հայաստանն իրենց աչքերով տեսած մարդկանց՝ նույն այդ զինվորականների հաղորդած ստույգ տեղեկությունները մ.թ.ա. IV-րդ վերջին տասնամյակների Հայաստանի մասին: Դրանց վերաբերյալ դիտարկումներ է կատարել Ն. Ադոնցը:

Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեղիոս Լարիսացու հաղորդումների այն մասը, որը վերաբերում է Հայաստան երկրին, պետք է արժանահավատ համարել, որովհետև «Նրանք ճանաչում են երկրի սրբավայրերը, շրջանները՝ Ուիտիան, Ալիլիսիենե, Մոֆեյենե, Արաքս գետը, Արաքսենե հովիտը և նրա երկրաբանական անցյալը,- գրում է նա,- որ Կիրսիլոսն ու Մեղիոսը Հայաստանում անձամբ են հավաքել այս տեղեկությունները, պետք է դրան հավատալ»:⁴ Ն. Ադոնցը նաև փորձում է կռահել թեսալական այս սպանների Հայաստանում հայտնվելու ժամանակն ու հանգամանքները: Նա գրում է. «Այդ ժամանակ Հայաստանում իշխում էր Արոսանդը (Արուանդ, Երուանդ)... Գուցե Եվմենեսի օրինակով Անտիոգոսն ուզեցել է իր կողմը գրավել Արոսանդին՝ նախատեսելով 301 թվականի մեծ ճակատամարտը: Այդ նպատակով էլ, գուցե Հայաստան է ուղարկել Կիրսիլոսին և Մեղիոսին: Չուտ ենթադրություն, որ թխում է քաղաքական դրությունից»:⁵

Մեզ թույլ ենք տալիս անելու մեկ ուրիշ ենթադրություն՝ հիմք ընդունելով այն իրողությունները, որ «Կիրսիլոսը անձամբ դեմք է, որը ոչ մի տեղ այլևս երևան չի գալիս», իսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերջին խնջույքի հյուրընկալ թեսալացի Մեղիոսի և հիշյալ Մեղիոս Լարիսացու նույնությունը ապացուցել հնարավոր չէ:⁶

Ալեքսանդր Մակեդոնացու այս սպանների հետագայում այլևս հիշատակված չլինելու հանգամանքը թերևս բացատրվում է նրանով, որ սրանք, լինելով Հայաստան

¹ Strabo, XI, 4, 9 Ստրաբոն, Քաղեց և քարզմանեց Հր. Անառյան, Եր., 1940, էջ 33:

² Նույն տեղում, XI, 14, 12, էջ 61-63:

³ Նույն տեղում, XI, 14, 14, էջ 65:

⁴ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 322-323:

⁵ Նույնը:

⁶ Նույնը:

ներխուժած Մենոնի հունա-մակեդոնական զորամասի կազմում, գերի էին ընկել և զոնե ինչ-որ ժամանակ մնացել Հայաստանում: Եթե Մենոնի մասին Ստրաբոնը որոշ տեղեկություն ունի, ապա նրա զորամասի ճակատագրի մասին որևէ բան չի հաղորդում: Ընդ որում, Մենոնի մասին նա խոսում է Հայաստանի ոսկու կապակցությամբ: Նա գրում է. «Կան ոսկու հանքեր Միսպիրիտիսի մեջ՝ Կաբալլայում, ուր ուղարկվեց Մենոնը Ալեքսանդրի կողմից զորքով, բայց խեղդամահ եղավ բնակիչների կողմից»:⁷

Արմենոսի առնչությամբ Ստրաբոնի ներկայացրած Արմենիա // Հայաստանն իր դարաշրջանի Հայաստանը չէ, որը, Փոքր Հայքը բացառելու դեպքում անգամ, սկսվելով Ալիլիստենից (արևմուտքում) հասնում էր մինչև Կասպից ծով (արևելքում),⁸ որի ավիին ևս, ըստ նույն Ստրաբոնի, հայեր էին բնակվում:⁹ Այն նաև Հերոդոտոսի դարաշրջանի (մ.թ.ա. V դար) Հայաստանը չէ, որի արևմտյան սահմանները անցնում էին Ալիլիստենն՝ հասնելով մինչև Կիլիկիա և Սև ծով:¹⁰

Արմենոսի առնչությամբ ներկայացված Արմենիա // Հայաստանը եթե Ստրաբոնի և Հերոդոտոսի դարաշրջանների Հայաստանը չէ, ապա այն կարող էր լինել Կիրսիլոսի և Մեղիտի ժամանակաշրջանի Հայաստանը: Իսկ որ դա հենց այդպես է, պարզվում է թեկուզև այն սահմաններից, որ թեսալացի այդ սպաները գծում են նրա համար: Օրինակ, ըստ նրանց, Հայաստանի սահմանը արևմուտքում կազմում էր Ալիլիստենն, իսկ այդպիսի վիճակ կարող էր ստեղծվել միայն այն բանից հետո, երբ Հայաստանի անկախությունը (և, ըստ երևույթին, միասնությունը) վերականգնած Օրոնտես // Երվանդից հունամակեդոնական նվաճողները խլել էին երկրի անդրեփրատյան տարածքը և ընդգրկվել էին իրենց ենթակա Կասպոկկյան սատրապության մեջ: Ինչպես Հ. Մանանդյանն է գրում. «Սկզբնաղբյուրների որոշ ակնարկներից դժվար չէ կռահել, որ Փոքր Հայքը... արևելյան մասն էր Եվմենեսին տրված Կասպոկկյան սատրապության»,¹¹ բայց ոչ ամբողջությամբ, այլ միայն իր անդրեփրատյան մասով, որովհետև «այսրեփրատյան արմենական երկրները՝ բուն Հայաստանը, մակեդոնացիներից նվաճված չէ եղել և նրանք կառավարվել են տեղական իշխանների ձեռքով»:¹² Կասկած լինել չի կարող, որ այդ «այսրեփրատյան արմենական երկրների» թվում էր նաև Ալիլիստենն, որն այսպիսով, ի տարբերություն անդրեփրատյան հայկական հողերի, գտնվելու էր Մեծ Հայքի կազմում:

Այս տեսանկյունից է հասկանալի դառնում, թե ինչու Կիրսիլոսի և Մեղիտի ներկայացրած Արմենիա//Հայաստանը չէր ներառում անդրեփրատյան հայկական հողերը և սկսվում էր այսրեփրատյան Ալիլիստենով: Ստորև կտեսնենք, որ Կ. Փարսալացին և Մ. Լարիսացին, իսկապես, գծում են իրենց ժամանակաշրջանի՝ մ.թ.ա. IV դարի վերջին տասնամյակների Մեծ Հայքի սահմանները, որ նրանց հիշատակած չորս երկրամասերը ցույց են տալիս Հայաստանի սահմաններն ըստ աշխարհի չորս կողմերի:

Կիրսիլոսի և Մեղիտի հիշատակած չորս երկրամասերից երկուսը՝ Ալիլիստենն և Ադիաբենեն, ստույգ տեղադրություն ունեն: Ալիլիստենն Եկեղիքն է, բայց հնում՝ ներառած նաև հարևան գավառները:¹³ Ադիաբենեն գտնվում էր հյուսիս-արևելյան Միջագետքում՝ Մեծ և Փոքր Չաբ գետերի միջև, և կենտրոն ուներ Արբելա (ներկայիս Էրբիլը հյուսիսային Իրաքում) քաղաքը:¹⁴ Ինչպես Ստրաբոնն է վկայում. «Ադիաբենը մեծավ մասամբ դաշտավայր է, և իբր Բաբելոնի մաս է համարվում, թեև ունի իր սեփական իշխանը, ինչպես և կցվել է Հայաստանին: Մարերը, Հայերը և երրորդ՝ Բաբելացիք, այս կողմերի ազգերից մեծագույնները, սկզբից հարաբերության մեջ էին իրար

⁷ *Strabo*, XI, 14, 9, էջ 61:

⁸ Նույն տեղում, IX, 14, 5, էջ 57, XI, 3, 2, էջ 29:

⁹ Նույն տեղում, XI, 7, 1, էջ 35:

¹⁰ *Herod*, III, 93 և V, 49, Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, քարգմանությունը Միսնի Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 197, 305, քարտեզներ՝ «*Держава Ахеменидов в начале V в. до н. э.*», «*Этническая карта Европы V-IV вв. до н. э.*», *Всемирная история*, т. II, М., 1956.

¹¹ Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. I, Եր., 1944, էջ 94:

¹² Նույն տեղում, էջ 96:

¹³ *Н. Адонц*, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ер., 1971, стр. 55; *Ս. Երեմյան*, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Եր., 1963, էջ 50:

¹⁴ *Н. Адонц*, *նշվ. աշխ.*, էջ 227: *Ն. Արնց*, *նշվ. աշխ.*, էջ 325:

հետ, պատեհ առթիվ հարձակվում էին իրար վրա, հետո բանակցում և նորից հաշտվում»:¹⁵ Մեջբերումից պարզվում է, որ Ադիաբենեն ոչ միայն մասնակիորեն հայաբնակ է եղել, այլև ժամանակին մասն է կազմել Հայաստանի, ըստ այսմ, Կիրսիլոսին և Մեդիոսին հանգող ստրաբոնյան հաղորդումը արմենների «մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե» տարածված լինելու մասին կարելի է դիտարկել այս երկու տեսանկյուններից և: Բայց եթե Ադիաբենեի դեպքում Ստրաբոնը կարող էր նկատի ունենալ Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) ժամանակաշրջանը, ապա Կալախենեի դեպքում դա բացառվում է, որովհետև Կալախենե-ն, ի տարբերություն Ադիաբենե-ի, անհայտ անուն է այդ ժամանակաշրջանը (և ընդհանրապես Արտաշեսյան հարստության դարաշրջանը) ներկայացրած մյուս մատենագիրներին: Կալախենե-ն մինչարտաշեսյան ժամանակներից եկող անուն է:

Ստրաբոնի երկի հայերին և Հայաստանին վերաբերող հատվածները թարգմանած Հր. Աճառյանը Կալախենեն համարում է «զավատ Հին Հայաստանի» հիմք ընդունելով հենց Ստրաբոնի վկայությունը. «Ստրաբոն ասում է, - գրում է նա, - «Հայաստանի սահմաններից դուրս», բայց այս խոսքը Ադիաբենեի համար պետք է առնել և ոչ Կալաքենեի»:¹⁶ Հ. Մանանդյանը հունարեն *ἐξω τῶν Ἀρμενιακῶν ὄρων* բառակապակցությունը թարգմանում է «Հայկական լեռնաշխարհից դուրս»: Ի դեպ, Կալախենեի և Ադիաբենեի միասին հիշատակված չի նշանակում, թե նրանք անպայման հարևաններ էին լինելու: Միասին են հիշատակված նաև Ալիլիսենեն և Սյուսալիքիտիսը, բայց դրանք հարևաններ չէին: Մեր կարծիքով, Կալախենեի տեղադրությունը կարելի է ճշտել հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Ստրաբոնի և Մեդիոսի վկայության մեջ հիշատակված են եղել վերջիններիս ժամանակվա Մեծ Հայքի չորս հակադիր երկրամասերը՝ Ալիլիսենեն՝ արևմուտքում, Սյուսալիքիտիսը՝ հյուսիս-արևմուտքում, «մինչև Կալախենեն»՝ արևելքում և «մինչև Ադիաբենեն»՝ հարավ-արևելքում:¹⁷

Կալախենեի տեղադրության հարցի պարզաբանումը սկսենք նրանից, որ սովորաբար այն որոնում են ոչ միայն Հայաստանից, այլև Ադիաբենեից էլ հարավ հին Կալխունի (այժմ՝ Նիմրուդ) շրջանում:¹⁸ Բայց Կալխուն՝ Ասորեստանի թագավորների նստավայրերից մեկը, գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհից բավականաչափ հարավ, Տիգրիսի մեջ Մեծ Ջաբ գետի թափվելու վայրից ոչ հեռու:¹⁹

Այսպիսի տեղադրության դեպքում Կալախենեն իսկապես կգտնվեր Ադիաբենեից հարավ, իսկ Ադիաբենե՝ նրա և Հայաստանի միջև: Այս դեպքում ի՞նչ միտք կունենար Ստրաբոնի կողմից «մինչև Ադիաբենե և Կալաքենե»-ի վկայակոչումը՝ «մինչև Կալաքենե»-ի փոխարեն (միթե՞ կարելի է ասել ՀՀ հարավային սահմանն հասնում է «մինչև Գորիս և Մեղրի»):

Հ. Մանանդյանը Կալախենեն տեղադրում է Ադիաբենեից ոչ թե հարավ, այլ հյուսիս,²⁰ չնայած իր աշխատությանն ուղեկցող քարտեզում²¹ նրա տեղադրությունը այնպիսին է, որ դարձյալ ընկնում է Ադիաբենեից հարավ: Կալախենեի Ադիաբենեից հյուսիս տեղադրելու դեպքում ևս առաջանում է նույն շփոթը՝ ինչու՞ «մինչև Ադիաբենե» ասելու փոխարեն Ստրաբոնն ասում է «մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե»: Ուրեմն, Կալախենեն Ադիաբենեից ոչ թե հարավ, այլ հյուսիս էլ գտնվել չէր կարող: Ավելին, կարելի է ասել, որ նա Ադիաբենեին ընդհանրապես հարևան չի եղել:

Եթե Ալիլիսենե են Մեծ Հայքի արևմտյան երկրամասն էր, իսկ ինչպես տեսանք դա հենց այդպես էր, ապա նրան հակադիր Մեծ Հայքի երկրամասը կգտնվեր երկրի արևելքում: Այստեղ իշխած նախարարական տոհմերին Մովսես Խորենացին համարում է Հայկազն Կաղմոսի և Սիսակի սերունդները: Վերջիններիս շարքն է նա դասում

¹⁵ *Strabo, XVI, 1, 19, էջ 87-89.*

¹⁶ *Ստրաբոն, էջ 109:*

¹⁷ Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 15:*

¹⁸ Ն. Արդույան, *նշվ. աշխ., էջ 325: Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 245, 534:*

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, *հ. I, էջ 325, ծան. 25; Н. Арutyонян, Схематическая карта Урарту и сопредельных стран (Топонимика Урарту, Ер., 1985):*

²⁰ Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ., հ. I, էջ 26, 150.*

²¹ Նույն տեղում, էջ 27:

Մյունի, Գողթնեցի, Գարդմանացի, Ծավդեացի, Ուտեացի և Գարգարացի նախարարական տոհմերը, որոնք իշխում էին Արաքս գետից հյուսիս՝ մինչև Կուր գետ ձգված տարածքներում:²² Ուրեմն, նրանց հարևան Կաղմյանները՝ Հայկի թոռ Կաղմոսի սերունդները,²³ տեղորոշվելու են Արաքսից հարավ ընկած շրջաններում՝ հետագա Պարսպատունիքը ներառյալ: Այս շրջանների հնագույն Հայաստանի մասն համարվելու և հայաբնակ լինելու մասին վկայում են արաբագիր հեղինակների հաղորդումները: Արդ ալ-Ռաշիդ ալ-Բակրովին Ատրպատականի առթիվ հաղորդում է. «Այնտեղ, Արդաբիլի մոտ է Մավալան լեռը. դա աշխարհի մեծագույն լեռներից է... Մարգարեի [խոսքերով հաղորդում են]. թող Ալլահը նրան օրհնի և թող ողջունի, որ *Արմինիայի և Ադրբեջանի միջև կա Մավալան կոչված լեռը*: Նրա վրա է գտնվում դրախտի աղբյուրներից մեկը, ինչպես [նաև] մարգարեներից մեկի գերեզմանը և նրա շուրջ տաք աղբյուրներ, որտեղ զալիս են հիվանդները: Չյունը նրա գագաթից չի վերանում ո՛չ ամռանը, ո՛չ էլ ձմռանը»:²⁴

Ինչպես տեսնում ենք, Մավալան // Մարալան լեռը համարվել է այն սահմանագիծը, որից հյուսիս Արմինիա // Հայաստանն էր, իսկ հարավ՝ Ադրբեջան // Ատրպատականը: Ուրեմն, այս լեռից (համանուն գագաթով և լեռնաշղթայով) հյուսիս գտնված «Աշխարհացույցի Պարսպատունիքը և շրջակայքը հեռավոր ժամանակներում ևս մասն են կազմել Հայաստանի»: Յակուտ ալ-Համավին Հայաստանին անդրադառնալիս գրում է. «Արմինիա է կոչված Նոյի որդի, Հաբեթի որդի, Ավմարի որդի, Լանթայի որդի՝ Արմինիից: Նա էր, որ առաջին անգամ եկավ այնտեղ ու բնակություն հաստատեց»:²⁵ Ըստ երևույթին, այս Արմինիի (ստրաբոնյան Արմենոսի) անունով է Խուդափերինի կամրջի վրայով դեպի Սհար, ապա և Թավրիզ ու Արդաբիլ տանող ճանապարհի դժվարին լեռնային հատվածը կոչվել Արմինիյան անցք (Arminijan):²⁶ Այս տարածքների վաղմուտական ժամանակներից հայաբնակ լինելու մասին են խոսում նաև արաբ մատենագիրների այն հաղորդումները, ըստ որոնց, Արմինի // Արմանի որդիներն են եղել հիմնադիր-անվանադիրները տեղական ամենամեծ բնակավայրերի: Յակուտ ալ-Համավին գրում է. 1. «*Արդաբիլ... Ասում են թե քաղաքի առաջին կառուցողը եղավ Պերոզ քաղափորը, իսկ Աբու Մալիկն ասում է, թե հավանաբար այդ քաղաքն իր անունն առել է Յունանի որդի, Լանթայի որդի, Արմինիի որդի՝ Արդաբիլից*»,²⁷ 2. «*Բայլական... ոմանք ասում են, թե կազմում է Մեծ Արմինիայի մասը և գտնվում է Շիրվանի կողմերը*: Նրա հիմնադրողը եղավ Կավատ քաղափորը Արմինիային տիրելուց առաջ: Ոմանք էլ ասում են, թե նրա հիմնադրողն է եղել Յունանի որդի, Լանտայի որդի, Արմանի արդի Բայլականը»:²⁸

Պարսպատունիքը ներառած հիշյալ տարածքի Հայոց թագավորության կազմում ունեցած կարգավիճակի մասին պատկերացում է տալիս Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» Բ գրքի զլխի հետևյալ հատվածը. Վաղարշակ թագավորը «արևելյան կողմից, հայերեն խոսակցության վերջի սահմաններում երկու կողմնակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Միսակյաններին և Կաղմոսի սերունդներից...»: Պատմահոր հաղորդման շարունակությունից պարզվում է, որ Միսակյաններին հանձնված կողմնակալությունը ընդգրկել է Արաքսի ստորին հոսանքից հյուսիս ընկած դաշտավայրը՝ Կուր գետի աջափնյակը («Աշխարհացույցի» Ուտիքը) և «այս դաշտի լեռնակողմը» («Աշխարհացույցի»Արցախը): Ուրեմն, երկրորդ կողմնակալությունը՝ Կաղմոսի սերունդների կառավարմանն հանձնվածը, գտնվելու էր առաջինից հարավ և ընդգրկելու էր Արաքսի աջափնյակը՝ Պարսպատունիքը ներառյալ:

²² Մ ո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1981, Ա, ժր, էջ 51, Բ, ը, էջ 127-129 (այսուհետև՝ Խորենացի):

²³ Նույն տեղում, Բ, դ, էջ 119, Բ, ը, էջ 127:

²⁴ А б д а р – Р а ш и д а л – Б а к у в и, *Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-Малик ал-Какхар. Текст, перевод, предисловие, примечания и приложения*; З. Бунятова, М., 1971, стр. 61.

²⁵ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նաիրանդյան, Եր., 1965, էջ 16; А. Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, Ер., 1977, стр. 258.

²⁶ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 50, 72, 80:

²⁷ Արաբական աղբյուրները ..., էջ 13-14:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 40:

Ինչպես պարզվում է Խորենացու հաղորդումից, Կաղմյանների կառավարմամբ այստեղ գոյություն է ունեցել դեռևս մակեդոնացի նվաճողների հակառակորդ Վաղարշակի (Օրոնտես // Երվանդի)²⁹ օրոք հիմնադրված կողմնակալություն: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Մ. Պետրոսյանը ստուգաբանել է *Պարսպատունիք* գավառանունը որպես նախարարական տոհմանվան վերածված տիտղոս (հմմտ. *Սասետունի, Մաղխազունի, Մարդպետ*), որն հետագայում է դարձել գավառանուն (հմմտ. *Բզնունիք, Ապահունիք, Երուանդունիք*): Ընդ որում, տոհմանվան հիմքում ընկած *պարսպատ* բառը նա համարում է ծագումով իրանական և համարժեքը *կողմնակալ* բառի. իրան. *pars* «կողմ» + *pati* «պետ»:³⁰ «Արևելյան դռան» նախարարությունների շարքում Ջորանամակը հիշատակում է Պատսպարունի (<*Պարսպատ-ունի) նախարարությունը, որի տոհմանվան և *Պարսպատունիք* գավառի անվան կապին անդրադարձել էր Ն. Ադոնցը:³¹ Պատսպարունի // Պարսպատունի նախարարության տոհմական գավառ Պարսպատունիքը գտնվում էր Արաքսի աջ (հարավային) ափին և ընդգրկում էր այժմյան Իրանի Սիահ-քուն // Կարա-դաղ լեռնային շրջանը:³²

Տեսանք, որ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեղիոս Լարիսացին արևելյան այս կողմնակալությունը՝ Պարսպատունիքը ներառյալ, կոչում էին «մինչև Կալախենե»: Հայտնի է, որ հին հույները օտար տեղանունները հաճախ տառադարձում էին իրենց *-ենե* տեղանվանակերտի հավելումով: Գավառանվան տեղական ձևը լինելու էր **Կալախ*-բաղկացած **կալ*-արմատից և *-ախ* տեղանվանակերտ վերջածանցից: Վերջինս առկա է նաև Հայաստանի ուրիշ մի շարք տեղանուններում. հմմտ. *Արց-ախ, Քաշ-ախ, Կարծ-ախ* և այլն: Իսկ արմատը, Մ. Պետրոսյանի կարծիքով, առկա է նաև Պարսպատունիքին հարավից և արևելքից հարող ներկայիս *Ղարասու* գետի ավազանում՝ նույն այս գետի հին *Քալանոտ*, անվան մեջ:³³ Վերջին բաղադրիչը՝ իրանական լեզուների ընդ «գետ»բառը, հետագայի հավելում է, իսկ առաջինը պարունակում է հ.-ե. նախալեզվից եկող **kāl*- արմատը և *-ān*- վերջածանցը: Հնդեվրոպական արմատը ունի «սև, մթին», «կեղտոտ» նշանակությունը՝ գետանվանը տալով «սև գետ» իմաստը, որը պարունակում է նաև գետի ներկայիս թրք. *Ղարասու* (<*ղարա* «սև» + *սու* «ջուր») անունը:³⁴ Քանի որ «մինչև Կալախենե» տարածքում է գտնվում ներկայիս *Սիահ-քուն*//*Կարա-աղ*, այսօր «Սև լեռ» կոչված լեռնային շրջանը, իսկ Կալախենեում՝ *Քալան-ոտ*// *Ղարասու*, այսօր «Սև գետ», «Սև ջուր» կոչված գետը, ապա *Կալախենե*-ի «սև տեղ, սև վայր» ստուգաբանությունը դառնում է հիմնավոր, իսկ «մինչև Կալախենե» ձգված տարածքը լինելու է Պարսպատունիքը՝ Կաղմյանների գլխավորած կողմնակալությունը:

Ինչպես գիտենք, Ստրաբոնը Ալիլիսենեից հետո և Կալախենեից ու Ադիաբենեից առաջ հիշատակում էր Սյուսպիրիտիսը: Եթե Ալիլիսենեի հակադիրը «մինչև Կալախենե» ձգված տարածքն էր, ապա «մինչև Ադիաբենե» ձգված երկրամասի հակադիրն էլ լինելու էր Սյուսպիրիտիսը, որն, այսպիսով, գտնվելու էր Մեծ Հայքի հյուսիսարևմուտքում՝ Շորոխի ավազանում: Սյուսպիրիտիսը մեկ անգամ ևս հիշատակված ենք գտնվում Ստրաբոնի աշխատության այն հատվածում, որտեղ խոսվում էր նրա ոսկու հանքերի մասին. «Կան ոսկու հանքեր Սիսպիրիտիսի մեջ՝ Կարալայում»:³⁵ Անդրադառնալով Սյուսպիրիտիսի տեղադրության հարցին՝ Ն. Ադոնցը նախապես այն որոնում էր Շորոխ գետի ավազանում, նույնացնելով հետագա Սպեր գավառի հետ և այստեղ տեղադրելով Կարալայի ոսկեհանքը:³⁶ Ավելի ուշ նա փոխեց սրանց տեղա-

²⁹ Լ. Պե տ ը ո ս յ ա ն, *Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2002թ, էջ 136-142:

³⁰ Մ. Պե տ ը ո ս յ ա ն, «Ասպետ» տիտղոսի և «ասպետություն» գործակալության նախնական բնույթի պարզաբանման փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983, թիվ 4, էջ 82-84:

³¹ Н. Адонц, *նշվ. աշխ.*, էջ 256, 321:

³² Մ. Ե ը ն մ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 77:

³³ Արաբական աղբյուրները ..., էջ 103:

³⁴ Մ. Պե տ ը ո ս յ ա ն, *Թրակա-կիմերական էթնիկական տարրը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թիվ 1, էջ 195-196:

³⁵ Strabo, XI, 14, 9, էջ 61.

³⁶ Н. Адонц, *նշվ. աշխ.*, էջ 25, ծան. 2:

դրության վերաբերյալ իր տեսակետը, գրելով. «Միսայիրիտիսը ճորոխ գետի վրայի հայկական Սպերը չէ, քանի որ այն հիշատակվում է Կալաքենեի և Աղիաքենեի հետ, այնտեղ է ենթադրել, որ դա Բատման գետի լեռնային շրջանի Շուպրիան է»:³⁷ Այս առթիվ նկատենք, որ Մյուսայիրիտիսը հիշատակվում է ոչ միայն Կալաքենեի ու Աղիաքենեի, այլև Ակիլիսինեի հետ: Բացի դրանից, Բատման գետի լեռնագավառը՝ Սասունը, ավելի հեռու է Աղիաքենեից, քան Ակիլիսենեից:

Հ. Մանանդյանի կարծիքով ևս Մյուսայիրիտիսը Շուպրիան է. «Ասորեստ. արձան. šupria // Σουπριτις», - գրում է նա, չնայած հետո, Յ. Մարկվարտին հղելով և հիմք ընդունելով ձեռագրերից մեկի *Հյուսայիրիտիս* ձևը, այն համապատասխան է դնում Քսենոփոնի հիշատակած *Հեսպերիա* ցեղանվանը:³⁸ Բայց հայտնի է, որ հեսպերիտները բնակվում էին ճորոխի ավազանում,³⁹ իսկ նրանց ցեղանունն ուղղակի կապի մեջ է Սպեր գավառանվան հետ⁴⁰ և ծագում է նրանից:⁴¹ Ս. Երեմյանը ևս Մյուսայիրիտիսը նույնական է համարում Շուպրիայի հետ,⁴² երբ հայտնի է, որ Հայկական Տավրոսի այդ մասում նշանավոր ոսկեհանքեր չկան: Նա ինքը Հայաստանի նշանավոր ոսկեհանքերն է համարում Փառանգլիոնը և Բոլոն (Բողբերդ), իսկ դրանք գտնվում էին Սպերի հարևանությամբ՝ Տայքում:⁴³

Լեոն հին Հայաստանի ոսկեհանքերից առանձնացնում էր երեքը՝ Սպերում, Այրարատում և Չորրորդ Հայքի Պաղնատում գավառում: Ընդ որում, առաջին տեղը տալիս էր Սպերին, ավելացնելով, որ այստեղի ոսկեհանքը «այնքան հայտնի էր, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, նրան տիրելու համար մի գումարտակ զորք ուղարկեց՝ Մենոնի հրամանատարությամբ»:⁴⁴ Իսկ սա նշանակում է, որ Լեոն ստրաբոնյան Մյուսայիրիտիսը ուղղակի նույնացնում է հետագա Սպերի հետ: Նույն կարծիքին է նաև Հր. Աճառյանը, որը Մյուսայիրիտիսը համարում է «գավառ հին Հայաստանի, որ է Սպեր»:⁴⁵ Իրականում ոսկեհանքը գտնվում է ոչ թե հետագա Սպերում, այլ նրա հարևանությամբ, իսկ սա նշանակում է, որ ստրաբոնյան *Մյուսայիրիտիս*-ն ավելի ընդգրկում անվանում է եղել, քան հետագա *Սպեր*-ը: Ըստ այդմ, Սպերի ոսկեհանքը նույնացնում են բյուզանդական աղբյուրներից մեկում հիշատակված մերձապարխարյան Փառանգլիոնի հետ, որը տեղադրվում է Տայքի Արսեսաց փոքր գավառում, այժմյան Քարվանքի տեղում կամ մոտերքում:⁴⁶

Մյուսայիրիտիսի ճորոխի ավազանի մեծ մասը, մանավանդ նրա Պարխարյան (Արևելապոնտական) լեռնաշղթային հարող շրջաններն ընդգրկած լինելու և Մեծ Հայքի ռազմավարչական միավորներից մեկը լինելու մասին են խոսում հայ և օտար պատմիչների վկայությունները: Բերենք դրանք. Վաղարշակ թագավորի իրականացրած բարեփոխումների մեջ Մովսես Խորենացին առանձնացնում է հետևյալը. «Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, քաջ Պարթևը ձեռնարկում է բարեկարգությունների, մախ և առաջ բարիքների փոխարենը հատուցանելով զորավար և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որդոց-որդի թագադիր լինել Արշակունիներից, (և սահմանելով) որ նրանից սերվող ցեղը Բագրատունի կոչվի նրա անունով..., իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կողմնակալ, բյուրերի և

³⁷ Ն. Ադոնց, *նշվ. աշխ.*, էջ 325:

³⁸ Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 92, ծան. 1:

³⁹ Xen., *Anab.*, VII, VIII, 25, Քսենոփոն, *Անաբասիս, քարգմանությունը Միոնն Կրկյաշարյանի, Եր.*, 1970, էջ 197:

⁴⁰ Քսենոփոն, *Անաբասիս*, էջ 233:

⁴¹ Ս. Պետրոսյան, *Հացագինների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, թիվ 3, էջ 195:

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 245:

⁴³ Նույն տեղում, հ. I, էջ 51:

⁴⁴ Լեոն, *Երկերի ժողովածու*, հ. I, Եր., 1966, էջ 139:

⁴⁵ Ստրաբոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 121:

⁴⁶ Պարթև, *նշվ. աշխ.*, էջ 41: Խ. Առաքյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 25-26: Ս. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 40, 88:

հազարների իշխան»:⁴⁷ Անանուն պատմիչը (Մերետու) Շամբատ Բագարատին կոչելով Բագարատ Փառագեան, իսկ Վաղարշակ թագավորին Արշակ (հմմտ. *Վաղ-արշակ* և *Արշակ*)⁴⁸ նույն այս առիթով գրում է. «Մրան Արշակ արքան արեց Հայաստան երկրի ասպետ, որ է իշխան և հրամանատար, ամենայն թագավորության հրամանաց գլուխ, այլև հայր արքայի և եղբայր»:⁴⁹

Ինչպես տեսնում ենք, Մովսես Խորենացին Բագարատին կողմնակալ, բյուրեքի և հազարների իշխան է համարում մեր երկրի «արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է», իսկ Անանուն պատմիչը նրան կոչում է «ասպետ, որ է իշխան և հրամանատար»: Հայտնի է, որ Բագրատունի ասպետների գործակալական տիրույթը՝ «ձեռակալ իշխանության երկիրը», Սպեր գավառն էր և Բագրատունի նախարարական տոհմի հենց այս տեղի ճյուղն էր կոչվում Ասպետունի և Ասպետյան (հուն. *Ἀσπετιανών*):⁵⁰ Մ. Պետրոսյանը ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ եթե Մ. Խորենացին Բագրատունիների նախնի Բագարատ ասպետին համարում է կողմնակալ «արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է», ապա Ագաթանգեղոսը «ասպետության իշխանին հատկացնում է Մեծ Հայքի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերը և նրա գործն է համարում երկրի Կովկասյան և Արևելապոնտական սահմանների պաշտպանությունը»:⁵¹ Ագաթանգեղոսի հունարեն «Վարքը» Գրիգոր Լուսավորչին Կեսարիա ուղեկցած հայ մեծատոհմիկներին թվարկում է հետևյալ հերթականությամբ. «Առաջին տեղում գտնվող Անգեղտան և Անձիտի կուսակալը, երկրորդ՝ Աղձնիքի մեծ բղեշխը, երրորդ՝ Մարդերի կուսակալը, չորրորդ՝ *ասպետության իշխանը, որը պաշտպանում էր Կովկասյան լեռների կողմերը և Ճանիքը*, հինգերորդ՝ Մամիկոնյանների նախարարը, սպարապետը...»:⁵²

Ագաթանգեղոսի հունարեն «Վարքի» այս տեղեկությունը համահունչ է Դիոն Կասիոսի այն վկայությանը, որը վերաբերում է 163թ. Հայաստան ներխուժած հռոմեացիների դեմ մեր ժողովրդի մղած պայքարի մի դրվագին: Հայերի դիմադրությունը ճնշվել էր, բայց Մարկոս Ավրելիոս կայսրը իրավիճակի հետագա սրման չգնալու նպատակով համամետաքար մեղմ վարվեց նրա կազմակերպիչների հետ: Ըստ Դիոնի. «Տրդատ սատրապին, որը Հայաստանում խռովություն էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոխների թագավորին ու նաև սուրը հանել էր՝ սպառնալով Վերոսին (կայսեր գահակից եղբորը-Լ.Պ.), որն այդ բանի համար նրան հանդիմանել էր, Մարկոս Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու, աքսորեց Բրիտանիա»:⁵³ Մ. Երեմյանը ցույց է տվել, որ Տրդատ սատրապը Մ. Խորենացու հիշատակած Տրդատ Բագրատունին է,⁵⁴ իսկ նրա կողմից սպանված անձը «Մաքելոնների և Հենիոքների թագավորության» արքայիկն էր, որի թագավորությունը գտնվում էր Պարթևարյան լեռների հյուսիսային լանջերին և հարևան էր ինչպես Սպերին,⁵⁵ այնպես էլ Տայքին:⁵⁶

Հայ և օտար վերոհիշյալ պատմիչների վկայությունը և Բագրատունիների գործակալական տիրույթ Սպեր գավառի Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվելու իրողությունը մեզ իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ ճորտիսի ավագանի Պարթևարյան լեռնաշղթային հարող շրջաններում գոյություն է ունեցել ռազմավարչական մի միավոր, որի զորավար-կառավարիչը լինում էր Բագրատունի տոհմից և կոչվում էր *կողմնակալ, ասպետ, ասպետության իշխան, սատրապ*: Ռազմավարչական այդ միա-

⁴⁷ *Խորենացի, Բ, գ, էջ 117:*

⁴⁸ *Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 136-142:*

⁴⁹ *Մերետուի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ.Բ, էջ 10:*

⁵⁰ *Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 785, 831:*

⁵¹ *Մ. Պետրոսյան, «Ասպետ» տիտղոսի..., էջ 79:*

⁵² *Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), քարգմանությունը հունարեն բնագրից Հ. Բարթիկյանի, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, «Էջմիածին», 1966, թիվ Թ-Ժ, էջ 45:*

⁵³ *Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 785:*

⁵⁴ *Խորենացի, Բ, կգ, էջ 235-237:*

⁵⁵ *Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 785:*

⁵⁶ «Հայաստանը մ. թ. ա. 66 - մ. թ. 224 թվականներին» քարտեզը, (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I):

վորի առաջին զորավար-կառավարիչը եղել է Բագրատունի նախարարական տոհմի հիմնադիր Բագարատը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատ, ըստ Անանուն պատմիչի՝ Բագարատ Փառագյան), որը Վաղարշակ արքայից կողմնակալ էր նշանակված Մեծ Հայքի այս կողմում: *Կողմնակալ* տերմինի դիմաց, ինչպես տեսանք, Դիոնը բերում է նրան համարժեք արեմենյան դարաշրջանից եկել *սատրապ*-ը: Ընդ որում հելլենիզմի դարաշրջանում *սատրապ*-ը երբեմն գործածվում էր որպես *ստրատեգոս*-ի համարժեք, երբեմն էլ վերջինս գործածվում էր սատրապից ավելի ցածր պաշտոնյա նշելու համար: Այդպես էր, օրինակ, Մելիկյան պետությունում:⁵⁷ Այսուհանդերձ, այս պետությունում սատրապը թագավորի նշանակած և նահանգի քաղաքացիական ու ռազմական իշխանությունն իր ձեռքն առած պաշտոնյա էր,⁵⁸ այսինքն՝ զորավար-կառավարիչ էր: Ուրեմն, Հռոմի դեմ պայքար կազմակերպած Տրդատի սատրապ լինելու հանգամանքը արդեն խոսում է այն մասին, որ նա եղել է կողմնակալը ճորոխի ավազանում գտնվող ռազմավարչական միավորի՝ օժտված ինչպես ռազմական, այնպես էլ վարչական գործառնությունով:

Այսպիսով, կասկած լինել չի կարող, որ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմուտքում գոյություն ունեցած ռազմավարչական միավորը ստեղծվել էր խորենացիական Վաղարշակ արքայի (այսինքն՝ անկախացած Մեծ Հայքի նախկին սատրապ Օրոմոտես//Երվանդի) կողմից, ընդգրկել էր ճորոխի ավազանի մեծ մասը և նպատակ է ունեցել պաշտպանելու «Կովկասյան լեռների կողմերը և ճանիքը» (ըստ Ագաթանգեղոսի հունարեն «Վարքի»): Ուրեմն այն սահմանակցել է Վիրքին (Իրերիա), Կողքիսին (Կոլխիդա), Ճանիքին (Խաղտիք) և ընդգրկել էր «Աշխարհացույցի» Սպերը, Տայքը և արևմտյան Գուգարքը: Բագրատունի ասպետների կառավարմանը հանձնված ռազմավարչական այս միավորն է, որ հին հույներին հայտնի է եղել *Սյուսպիրիսիս* (Συσπυρισις) անունով:

Ամփոփելով, նշենք, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուղեկիցներ Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու հաղորդումը Արմենոսի և «նրա հետ եղողների» զբաղեցրած տարածքների մասին պատմական հենք ունի և նշում է Օրոմոտես // Երվանդի հիմնադրած Երվանդունիների թագավորության հակադիր երկրամասերը՝ Ալիլիսենեն (արևմուտքում), Սյուսպիրիսիսը (հյուսիս-արևմուտքում), «մինչև Կալախենեն» ձգված տարածքը (արևելքում) և «մինչև Աղիարենեն» ձգված երկրամասը (հարավ-արևելքում):

О ЧЕТЫРЕХ ОКРАИНАХ ЕРВАНДИДСКОЙ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ (конец IV в. до н. э.)

____ Резюме _____

____ Л. Петросян _____

После разгрома ахеменидской армии войсками Александра Македонского при Гавгамелах (331 г. до н. э.), сатрап Великой Армении Ерванд (Оронт) вернулся на Родину, а потом провозгласил себя царем всей Армении. На основании сохранившихся в §Географии| Страбона данных (XI, 4,9; XI, 14,12) можно заключить, что в состав его царства входили большинство армянских земель. Тогдашняя Великая Армения включала: на западе область Акилисена (охватывавшей всю территорию Екелика и сопредельных гаваров), на востоке §область до Калахены| (бассейн реки Карасу в современном Иранском Азербайджане), на северо-западе область Сиспиритида (Спер с месторождением золотых копей Тайка), а на юго-востоке §область до Адиабены| (район города Арбелы в Месопотамии).

⁵⁷Э. Бикерман, Государство Селевкидов, М., 1985, стр. 184-186.

⁵⁸Նույն տեղում, էջ 190-191: